

**ЧИННИКИ ПРОДУКУВАННЯ ДЕРИВАТИВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Інна БЕРКЕЩУК

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (Україна, Кам'янець-Подільський).*

E-mail: bercesinna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4772-7480

Сьогодні в розвитку української дериватології актуальності набуває питання виявлення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів, а розв'язання цього питання можливе тільки в рамках підходу, який сформувався порівняно недавно. У словотворі він названий основоцентричним, бо зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їхню словотворчу здатність.

Виявлення таких чинників важливе в сучасній дериватології, оскільки дає змогу встановити певні закономірності процесів словотворення, зокрема у деривації від назв знарядь праці, частин тіла та металів, спрогнозувати утворення нових дериватів, з'ясувати причини нереалізації словотворчої спроможності твірних в окремих семантичних позиціях тощо.

Проблему чинників, які регулюють словотворчу поведінку твірних, вивчало чимало дослідників, хоча на сучасному етапі вона залишається недостатньо вивченою.

Українські назви знарядь праці, частин тіла та металів входять у лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи слів. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їхні структурні і функціональні параметри, ми визначили домінуючі чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваних груп твірних. Такими для твірних є: лексична семантика твірних, символічність значень, стилістична маркованість, синонімічність, похідність / непохідність, системне заміщення (їдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват із іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільно функціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Дослідження показало, що є певні фактори, які пов'язані з високою продуктивністю твірного (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, позначаються на низькому дериваційному потенціалі (стилістична маркова-

ність, неможливість сполучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми, надлишковість деривата).

Ключові слова: дериватологія, дериват, лінгвальні чинники, позамовні чинники, твірна лексема.

Обґрунтування й формулювання проблеми дослідження. Тривалий час ключова роль у систематизації та класифікації дериватів, а також у їхньому структуруванні відводилась словотворчому форманту, який виконує класифікаційну, поняттєву, уточнювальну, семантичну та оцінно-стилістичну функції, а роль твірної основи залишалась поза увагою.

На сучасному етапі розвитку української дериватології актуальності набуває питання виявлення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів, а розв'язання цього питання можливе тільки в рамках підходу, який сформувався порівняно недавно. У словотворі він названий основоцентричним, бо зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їхню словотворчу здатність.

Звернення до іменника як твірної бази зумовлене тим, що іменник і дієслово як центральні частини мови становлять ядро словотвірної бази української деривації, а вибрані для дослідження найменування знарядь праці, частин тіла та металів репрезентують великий пласт української лексики, денотати яких відіграють важливу роль у житті людини. Обрання саме зазначених трьох груп твірних зумовлено їх різними семантико-граматичними характеристиками, що дає змогу виявити чинники, які визначають дериваційну поведінку похідних, позначаються на їхній словотворчій потужності.

Мета статті. У пропонованій розвідці ставимо за мету виявити структурну та семантичну типологію відповідних відіменникових утворень, виявити чинники, які регулюють дериваційну потужність українських найменувань знарядь праці, частин тіла та металів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексико-семантичні групи назв знарядь праці, частин тіла і металів, характеризуючись спільністю загальнокатегоріального значення предметності, протиставляються одна одній низкою лексико-граматичних особливостей, які позначаються на їхньому дериваційному потенціалі, визначають корпус словотвірних значень, з якими можуть утворюватися похідні від окресленого кола твірних. Такі групи твірних є добрим підґрунтям різноаспектного дослідження словотворчої спроможності іменників як класу твірних слів.

Основоцентричне дослідження словотвору передбачає встановлення чинників, що регулюють словотворчу поведінку різноманітних класів твірних лексем. Виявлення таких факторів важливе в сучасній дериватології, оскільки дає змогу встановити певні закономірності процесів словотворення, зокрема в деривації від назв знарядь праці, частин тіла та металів, спрогнозувати утворення нових дериватів, з'ясувати причини

нереалізації словотворчої спроможності твірних в окремих семантичних позиціях тощо.

Проблему чинників, які регулюють словотворчу поведінку твірних, вивчало чимало дослідників, хоча на сучасному етапі вона залишається недостатньо вивченою. Так, у російському мовознавстві дослідженням цього питання займалися такі вчені, як О. Земська [4], І. Милославський [7], Л. Денисик [3] та ін. В українському мовознавстві цього питання торкалися В. Грещук [1], Н. Клименко [5], О. Микитин [6], І. Джочка [3] та ін. В українському відприкметниковому словотворі особлива роль відведена семантиці твірних ад'єктивів, їхнім структурним характеристикам та валентності в усіх проявах: «Системними факторами, які детермінують словотворчу поведінку твірного, вважаємо семантику і тісно пов'язану з нею сполучуваність твірного слова» [1, 9]. Одним із чинників, що впливають на дериваційну поведінку того чи іншого слова, як зазначає Н.Ф. Клименко, є ступінь словотворення. Виявлено, що чим далі розташований дериват від вершинного члена гнізда, тим нижчою є його словотвірна потужність: «Чим простіша структура словотворчої моделі, тобто чим менший ступінь словотворчих перетворень основи в моделі, тим більшою кількістю слів вона інтерпретується в мові. ... Збільшення складності моделі, зростання ступенів перетворення основи супроводжуються зменшенням кількості слів, у яких втілюється ця словотворча модель» [5, 19].

Досліджуючи дериваційну поведінку іменників, визначаємо такий набір чинників їх словотворчої спроможності: кількісні параметри та якісний склад конкретних словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп іменників залежать від лексичної та граматичної семантики вершинного слова, його фонемної структури, активності та сфери функціонування в мові й мовленні, походження тощо. Семантико-синтаксичні зв'язки також зумовлюють словотвірну поведінку твірного іменника.

Схожий набір чинників відіменникової деривації (назви споріднення та свояцтва, назви рідин та абстрактних іменників) визначає й О. Микитин, зазначаючи, що «реалізація дериваційного потенціалу конкретними іменниками залежить від їх семантичних і прагматичних чинників та сполучувальних можливостей. Важливим при інтерпретації словотворчої спроможності є належність твірного іменника до відповідної підгрупи у складі лексико-семантичної чи структурно-семантичної групи. ... Словотворча спроможність твірних іменників безпосередньо пов'язана з їх сполучувальними можливостями, що залежать від семантики твірних. Встановлюючи чинники, які визначають реалізацію відповідного типового словотвірного значення конкретними іменниками, враховуємо також структурні особливості твірних та прагматичні характеристики, що корелюють з частотністю. Нерідко відсутність тих чи інших дериватів зумовлена тим, що відповідне значення адекватно передається несловотвірними засобами» [6, 164].

Аналізуючи словотворчу спроможність дієслів конкретної фізичної дії з семантикою творення об'єкта, І. Джочка зазначає, що «важливим системним фактором, який детермінує словотворчий потенціал дієслів, є їх

валентні характеристики. Від твірних дериватів можливе утворення тільки тих похідних, значення яких передбачене валентною структурою мотивувального слова» [3, 164], а спостереження над словотворчими можливостями деструктивних дієслів також дають можливість стверджувати: «домінантними чинниками, що детермінують дериваційні трансформації вихідних одиниць, є їх семантика і тісно пов'язана з нею валентність» [3, 55], «... валентним властивостям бази ми належить вагоме місце у процесах породження похідного» [3, 64].

«Характер словотвірного потенціалу іменника залежить значною мірою від його семантичної структури: предметно-ідентифікувальні чи означувані імена, денотативний чи сигніфікативний характер семантики, відношення до референта (онтологічний, функціональний чи епістемічний)» [4, 24]. При аналізі словотвірних можливостей відіменникових субстантивів І.Г. Милославський також звертає увагу на семантичний фактор: «... здатність реалізувати ... значення в похідному залежить від семантичних характеристик твірних» [7, 148].

О. Земська визначила загальні особливості, які є спільними для словотвору різних лексико-граматичних груп слів: «Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку» [4, 16].

Л. Денисик, досліджуючи російські речовинні іменники, зазначає: «На словотворчі потенції речовинних іменників впливають морфологічні, словотвірні, морфонологічні, семантичні характеристики мотивувальних основ, їх належність до лексики обмеженого вживання, новизна значної частини досліджуваної, особливо термінологічної, лексики, факторами, які негативно відбиваються на словотворчих можливостях твірних основ, виступають їх дериваційна і семантична мотивованість» [2, 13].

Таким чином, наведена сукупність чинників, які регулюють словотворчу спроможність певних лексико-тематичних груп, є досить повною, однак не відображає всіх причин, характерних для досліджуваних тематичних груп: назв знарядь праці, назв частин тіла та назв металів. Тому є необхідним їх уточнення та доповнення.

Українські назви знарядь праці, частин тіла та металів входять у лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи слів. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їхні структурні і функціональні параметри, визначимо домінантні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваних груп твірних.

Такими для твірних є: лексична семантика; символічність значень; стилістична маркованість; синонімічність; структурна складність, похідність / непохідність; системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват із іншим фор-

мантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика. Можливий набір та кількість потенційних дериватів насамперед залежить від належності твірного субстантива до певної лексико-семантичної групи і характеру лексичної семантики назв знарядь праці, соматизмів чи металів.

Символічність твірних лексем. Символічного змісту набувають в українців назви засобів виробництва, передовсім ті, які використовуються у хліборобській праці, назви предметів побуту. Так, іменник *коса* в загальноєвропейській традиції символізує смерть, загибель, а стара жінка з косою є уособленням наближення смерті. Коса для українського селянина завжди була і є засобом праці.

Доволі часто в семантичній структурі назв частин тіла також спостерігаємо розвиток символічного компонента.

Значний внутрішній зміст мають такі назви частин тіла, як *око*, *губи*, *брови*, *ніс*, *коса*. Так, слово-символ *око* усвідомлюється як поняття всевидючості; слово-образ *губа* уособлюється із пихатістю; *брови* позначають незадоволення, гнів; *ніс* в українського народу є уособленням людської пихи, зарозумілості, підвищеної цікавості. Образ *коси* усвідомлюється в українців як символ дівочої краси та честі.

Символічні нашарування в семантиці назв частин тіла сприяють продуктивності твірних лексем.

Серед назв металів широко використовуються в українській символіці образи *золота* і *срібла*, що уособлюють щось цінне, красу, добробут, високу оцінку. Слово *золото* часто вживається як звертання до близької людини. Слова-образи *золото* та *срібло* нерідко складають один комплекс (*срібло-золото*).

Стилістична маркованість. До семантичної структури аналізованих груп твірних, крім прямого лексичного значення входять спеціальні, термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування аналізованих твірних здебільшого спричиняє обмеження їхніх словотвірних можливостей. Належність твірного до класу рідковживаних, застарілих, розмовних, вульгарних та ін. зумовлює його обмежене вживання, а звідси – послаблення словотвірних можливостей, ступінь реалізації яких залежить від потреб спілкування.

Синонімічність аналізованих твірних. Окрім аналізованих характеристик твірного (символічність семантики, стилістична маркованість) на його словотворчу спроможність впливає також наявність чи відсутність синонімів до твірних назв. Зазвичай у синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє домінуюча лексична одиниця синонімічного ряду, інші є малопродуктивними або зовсім не продукують похідних.

Структурна складність, похідність / непохідність. Дослідження словотвірних парадигм назв знарядь праці, частин тіла та металів підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю.

Зі структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр «похідності / непохідності» аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення знарядь праці, частин тіла та металів становлять ядро їх бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні твірні – периферію.

Системне заміщення. Серед назв знарядь праці небагато лексем, які називають один і той же предмет. Із таких лексем – назв знарядь праці продуктивними є переважно лише один – два деривати, хоча трапляються такі пари іменників, у яких утворюються деривати від двох назв. Оскільки від твірного *батіг* утворені похідні *батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*, то надлишковими в лексичній системі були, наприклад, **байбарачок*, **байбаристий*, **байбарити* і т.д. Не можна очікувати дериватів зі значенням «діяти за допомогою того, що названо твірним» від таких назв знарядь праці, як *гаранник*, *малахай*, *пуга*, оскільки зі вказаною семантикою утворений дериват від іменника *бич* – *бичувати*. Із таким словотвірним значенням не утворюється дериват **лопатити* від *лопата*, бо є похідне *копати*; **лопатор*, пор. *плугатор*, бо є *копач*.

Важливими чинниками, які визначають словотворчу поведінку аналізованих класів слів, є позамовні чинники, зокрема важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окреслених груп лексики можна виокремити низку твірних слів, які вказують на важливі для людини метали (*залізо*, *золото*, *срібло* та ін.), знаряддя, що використовуються найчастіше (*коса*, *лопата* та ін.), частини тіла, яким приділялася увага і які наділялися різноманітними міфічними й асоціативно-образними властивостями (*рука*, *око*, *язик*, *серце* і под.).

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, інструменти вузького функціонального призначення, назви апаратів, приладів, пристроїв та ін., назви окремих кісток у вусі чи носі, наростів, назви шкірного покриву, м'язів, залоз та частин нервової системи, метали – лантаніди тощо), є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *флюгер*, *форсунка*, *чесалка* та ін.; *епістрофей*, *кадик*, *кукса*, *панкреас*, *райдужка* та ін.; *гірчець* (заст.), *станум* та ін.

Висновкуємо, що важливість назв знарядь праці, частин тіла та металів у господарстві та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованих груп твірних.

Важливість тих чи інших предметів у житті мовця репрезентована, як свідчать дослідники, частотою вживання в мовленні лексем, які їх називають. Так, В. Грещук стверджує, що в комунікативних потребах відображається значущість слів у практичній діяльності людини, а вона, своєю чергою, корелює з частотою використання слів у мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища. Тому при аналізі дериваційної здатності твірних різних класів слів, а, зокрема, назв знарядь праці, соматизмів та металів необхідно звертати увагу на частотність твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови фіксує частотність

вживання лексем тільки в художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники і довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз типової і конкретних словотвірних парадигм українських найменувань назв знарядь праці, частин тіла та металів показав, що аналізовані твірні словотворчо досить активні, але реалізують свій дериваційний потенціал по-різному. Жоден із аналізованих іменників не утворює дериватів із усіма типовими словотвірними значеннями. У сучасній українській мові на дериваційний потенціал назв знарядь праці, частин тіла та металів великий вплив мають лінгвальні та екстралінгвальні фактори. Серед мовних чинників виділяємо 5 опозицій, які впливають на словотворчу здатність аналізованих субстантивів, а серед позамовних факторів – 2 опозиції. Серед таких чинників виділяємо лінгвальні (сюди належать різноманітні лексико-граматичні категорії, які властиві аналізованим твірним, особливості стилістичного функціонування, структурна складність та похідність / непохідність аналізованих назв знарядь праці, частин тіла та металів) та екстралінгвальні, які пов'язані з важливістю в господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини та лексичною семантикою твірного.

Аналіз словотвірних парадигм українських назв знарядь праці, частин тіла та металів доповнює уже здійснені дослідження відіменникових дериватів на засадах основоцентричного словотвору сучасної української мови. Подальші дослідження дериваційного потенціалу інших груп твірних іменників дадуть змогу виявити повну типологію українського відсубстантивного словотвору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ : Плай, 1995. 208 с.
2. Денисюк Л. Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1988. 16 с.
3. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2003. 194 с.
4. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. Москва : Просвещение, 1973. 304 с.
5. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ : Наук. думка, 1984. 251 с.
6. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ. 1998. 180 с.
7. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 296 с.

REFERENCES

1. Greshchuk, V. V. (1995). Ukrainian adverbial word formation. Ivano-Frankivsk: Plai. [in Ukrainian].

2. Denisik, L. N. (1988). The word-forming potential of real nouns in modern Russian language. Kiev [in Russian].
3. Dzhochka, I. F. (2003). The derivative potential of verbs of a specific physical action with the semantics of object creation (PhD Thesis). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
4. Zemskaya, E. A. (1973). Modern Russian language: Word formation. Moskva : Prosveshchenie. [in Russian].
5. Klymenko, N.F. (1984). Word-structure and semantics of compound words in modern Ukrainian language. Kiev: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
6. Mykytyn, O. D. (1998). Structural-semantic typology of word-forming paradigms of nouns in modern Ukrainian language (PhD Thesis). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
7. Miloslavskiy, I.G. (1980). Questions of word-formation synthesis. Moskva: Izd-vo MGU. [in Russian].

FACTORS OF THE PRODUCTION OF DERIVATIVES IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Inna BERKESHCHUK

*Candidate of Philology, Associate Professor
of the Ukrainian Language Department,
Kamyanets-Podilskyi Ivan Ohiyenko
National University (Ukraine, Kamyanets-Podilskyi).
E-mail:bercesinna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4772-7480*

Today, in the development of Ukrainian derivatology, the issue of identifying the typology of word-formation, which is based on the functional load of the words, becomes relevant, and the solution of this question is possible only within the framework of a recently developed approach. In word-formation, it is called fundamental-centric because it is oriented on a solid basis as a typologic factor. The purpose of the core-centric direction is to describe the derivative potential of different classes of generative lexemes, to elucidate the linguistic and extra-lingual factors that determine their word-forming ability.

Identification of such factors is important in modern derivatology, because it allows to establish certain patterns of word formation processes, in particular derivations from the names of tools, parts of the body and metals, to predict the formation of new derivatives, to find out the reasons for not realizing the word-forming ability of the individual semantics.

The problem of factors that regulate the word-forming behavior of creatures has been studied by many researchers, although at present it is not well understood.

The Ukrainian names of tools, parts of the body and metals are included in the lexical system of the Ukrainian language as certain lexical-semantic groups of words. Taking into account the semantic characteristics of the studied genera, their structural and functional parameters, certain dominant factors that influence the word-forming capacity of the studied groups of genera are determined. Such for the generic are: the lexical semantics of the generic, symbolism of meanings, stylistic marking, synonymy, derivation / non-derivative, systemic substitution (it is a derivative redundancy provided that another derivative is formed with another formant, but the same meaning, or its place in the lexical system of language, is coopted by a functional linguistic unit of a non-literal structure).

The study found that there are some factors that are associated with high creative performance (lexical semantics, irrelevance, economic and practical use). Some of the factors, on the contrary, slow the formation of derivatives, affect the low derivative potential (stylistic marking, the inability to combine the basics of lexemes with certain affixes, the structural complexity of the generative lexeme, the excess of the derivative).

Key words: *derivatology, derivative, lingual factors, extra-linguistic factors, generative token.*

Статтю подано до редколегії 13.12.2019.